

ЖИВОТОТ И ДЕЛОТО НА ЈОВАН КУКУЗЕЛ

За Јован Кукузел е пишувано релативно многу, бидејќи тој е најпознат византиско-словенски црковен композитор и музички теоретичар. Од византиските теоретичари тој бил наречен: „втор Јован Дамаскин“,¹ „ангелогласен“, „извор на музиката“, „учител над учителите“, „голем мајстор на музиката уметност“ и сл. Но и покрај обемните истражувања, за неговиот живот и дело сè уште постојат многу несогласувања и неточно изведени констатации главно поради тоа што тие се базираат врз неуверливи податоци т.е. хагиографската литература. Покрај тоа и фактот што делото на Јован Кукузел во извесна смисла е сврзано со развојот на средновековната грчка, српска, бугарска и македонска музика доведува до извесно национално чувствување при интерпретација на изворите. Затоа ценам дека постојат можности за работа врз оваа тема, а особено и поради тоа што македонската музикологија сè уште не се искажала по одделни прашања.

Животој на Јован Кукузел

Основни извори на информациите за животот на Јован Кукузел се неговото житие на грчки јазик, познато во девет преписи од XV–XIX в. и две народни преданија. Според житието Кукузел е роден во Драч (денешна Албанија) кој тогаш ѝ припаѓал на архиепископијата Јустинијана Прима,² а според народните преданија с. Церменци или Церманци, Дебарско.³ Денес некои музиколози го прифаќаат Драч (Dugachium) како родно место на Кукузел,⁴ а други с. Церменци или Церманци, Дебарско.⁵ Од податоците што ни стојат на располагање логично е да се констатира дека Кукузел би можел да биде роден во с. Церменци или Церманци а дека меѓу своите колеги го спомнувал градот Драч заради подобра ориентација на странците. До оваа констатација доаѓаме од следниве причини:

1. Дебарскиот крај во периодот XI–XV век се истакнува како активен словенски културен центар особено на музички план. Од малобројните зачувани словенски музички ракописи што потекнуваат од овој крај (Фрагмент од триод XI в., Битолски триод XII в. и др.)⁶ дознаваме дека таму се негувала музичка писменост од повисок ранг што сведочи за

¹ Јован Дамаскин (700–770), творец на Дамаскиновиот октоих, по народност е Сириец. Бил водач на најпозната група во своето време музичари, составена од грчки, сириски, арменски и копски калуѓери која дејствувала во манастирот Св. Сава во близината на Мртво Море.

² Житие на Јован Кукузел, публикувано во книгата на Агапиј Критски, Венеција 1883.

³ Јован Кукузел, од делото Енциклопедија на бугарската музикална култура, Софија 1967, стр. 259, и преданието забележано од д-р К. Балабанов во Дебарскиот крај.

⁴ Edward Williams, A Byzantine ars nova: The 14th century Reforms of John Koukouzelis in the Chanting of Great Vespers, Mouton the Hague, Paris 1972, p. 212.

⁵ Тодор Скаловски, во делото Историја на македонскиот народ, прва книга, Скопје 1969, стр. 225.

⁶ Михајло Георгиевски, Положбата на нотираниите музички ракописи во Македонија настанати до крајот на XIX век, Македонска музика бр. 1, Скопје 1977, стр. 32.

постоене на едно развиено културно жариште кое можело да биде поттик за израснување на една таква голема личност.

2. Во Битолскиот триод, манускрипт од XII век,⁷ се зачувани повеќе записи, според кои може да се види дека препишувач на ракописот е граматикот поп Георги од село Вапа, Дебарско,⁸ што сведочи за постоење на образовани луѓе кои потекнале и дејствувале во овој крај.

3. Првиот Македонец на кого му било допуштено да биде на чело и да управува со Охридската архиепископија е Јован Дебарски (XI в.), кој според едно народно предание би можел да биде Јован Кукузел.⁹ Ова предание би можело да има некоја основа, бидејќи знаеме дека тогашните врвни теолози главно биле и врвни музичари. Покрај тоа логично е да се претпостави дека византискиот император Василиј II на такво место можел да постави само човек кој се школувал во Цариград и бил миленик на владејачката класа.

4. Покрај Јован Кукузел со исто презиме како автори на музички дела во зачуваните манускрипти ги среќаваме уште: Григориј Кукузел, кој бил современик на Цариградскиот патријарх Филотеј и се прославил околу 1362 година со „Песната за Богородица“. Јоасаф Кукузел и Јован Кукузел-младши, од кого има зачувано еден Ирмологион од 1390 година.¹⁰ Значи станува збор за една фамилија Кукузеловци која потекнува од Дебарскиот крај и во еден подолг период давала видни музички теоретичари и творци.

За етничкото потекло на Јован Кукузел имаме, исто така, подвоени мислења. Одделни грчки музиколози сметаат дека Кукузел е од грчко потекло, бугарски од бугарско, српски од српско, македонските од македонско. Во поновите научни трудови се дава прилог кон разрешувањето на оваа дилема. Така Едвард Вилијамс пишува дека таткото на Кукузел е или не е Словен но неговата мајка сигурно е Словенка. Исто така, за овој автор не е спорно дека мајчиниот јазик на Кукузел не бил грчки.¹¹ Според тоа произлегува дека денес помалку е спорно прашањето дали Кукузел е од грчко или од словенско потекло, а повеќе дали е од македонско, од бугарско или од српско. Бугарската наука својата теза ја потпира врз податокот што Јован Кукузел создал дело под наслов „Тажачка на Бугарката“, веројатно посветено на својата мајка. Овој податок не би можел да се прифати за докажување на етничката припадност на Кукузел поради тоа што изразот „бугарско“ од XI век наваму се среќава во изворите со друго значење т.е. тој им служел на Грците за означување на сè што се однесува на балканските Словени. Прв пат во ова значење е употребен од страна на византискиот воен писател Кекавмен во XI век.¹² За пример нека послужат одговорите на Охридскиот архиепископ Димитриј Хоматијан на прашањата од српскиот крал Стефан Радослав. Во текстот каде се говори за степенот на развиеноста на грчкиот и на српскиот јазик Хоматијан наместо српски го употребува зборот бугарски јазик: „... на секое (Ваше) прашање ќе дадеме одговор во согласност со учењето на Св. отци и пишаните и напишаните обичаи, но не во уметнички стил на нашиот јазик, туку со едноставен, прост и прозаичен говор, за да биде на тој начин разбирливо она што е напишано, затоа што не е можно со необработен јазик, а особено бугарскиот (се мисли на српскиот), лишен од логичка вештина, да се сфати толкувањето или говорот кој потекнува од логичката вештина“.¹³ Друг податок кој го користи бугарската наука за докажување на бугарското потекло на Јован Кукузел е еден цитат од житието во кое со грчки букви е испишан текстот „Мое дете мило, Јоане где ми си“. Секако лингвистите овде би можеле многу поавторитетно да се

⁷ Хр. Кодов, Опис на славјанските рџкописи в Библиотека на БАН, Софија, 1969, стр. 61.

⁸ Михајло Георгиевски, Положбата..., *ibid.*, стр. 32.

⁹ Оваа легенда ја забележал од Дебарскиот крај д-р Коста Балабанов.

¹⁰ Јован Кукузел, од делото Енциклопедија..., *ibid.*

¹¹ Edward Williams, A Byzantine ..., *ibid.*

¹² Wasilewsky, W. Jernst, Cecaumeni Strategicon, Petropoli 1897.

¹³ F. Granić, Odgovori ohridskog arhiepiskopa Dimitrija Homatijana na pitanja srpskog kralja Stefana Radoslava, Svetosavski zbornik, knjiga 2, Beograd 1938, str. 11.

искажат, но судејќи според говорниот јазик во Дебарскиот крај можеме да констатираме дека овој податок оди, имено, во прилог на докажувањето на македонското потекло на Јован Кукузел. Според тоа сметаме дека тезата на македонската музикологија за македонското потекло на Јован Кукузел според постојните извори е најаргументирана и засега најприфатлива.

Времето на раѓањето и на смртта на Јован Кукузел не е познато. Според спомената македонско народно предание, тој живеел во XI в., а според П. Динев и Пападопулос XII в., а според Крумбахер дури XV век. Во современата музикологија најчесто се среќава XIV век, како време во кое би можел да дејствува Јован Кукузел. Ваквата теза се поткрепува со податоците кои ни ги нуди во своите трудови Ж. Б. Тибо. Така според овие податоци слезениот од патријархискиот трон, Цариградскиот патријарх Филотеј во 1376 година отишол во Атон и таму се сретнал со Јован Кукузел. Таму според Тибо, Кукузел пишувал музика врз текстови од Никифор Калист (веројатно патријарх Калист), кој умрел во Атон 1363 или 1364 година.¹⁴ Како што може да се насети и овие аргументи, не почиваат врз некои сигурни извори, па затоа оставаат многу простор за сомневање за нивното правилно врзување со личноста на Јован Кукузел. Според наше мислење Јован Кукузел би можел да живее од XI до XV век, но никако во XV век како што мисли Крумбахер поради тоа што Кукузел не би можел да напише дела пред да се роди. Но, затоа тезата на Крумбахер е во целосна согласност со податоците и со констатациите за делото на Кукузел што ги изнесуваат музиколозите. На пример тие наместо доцновизантиска нотација го употребуваат името „Кукузелова нотација“, која, знаеме дека се употребува од XV век натаму или тврдат дека тој внел „неовизантиски елементи“ во византиската музика (тоа се најчесто ориентализмите, хроматиката и енхармониката во ориентална поставеност или пеењето со потенцирана мелизматика и сл.) за кои знаеме дека во византиската музика се актуализирале дури по пропаѓањето на Византиското царство и сл.

Еве ова го споменуваме за да докажеме во каква состојба е денешната наука во однос по ова прашање.

Делото на Јован Кукузел

Творечкиот опус кој му се припишува на Јован Кукузел е голем и разновиден. Неговите дела се поместени во разни ракописи кои денес се чуваат во: Лавра Атонска, во Синодалната московска библиотека, во Државната библиотека во Минхен и во други поголеми и помали библиотеки, архиви, музеи и сл. по целиот свет. И покрај релативно големиот интерес што е пројавен за иследување на неговото творештво сепак тоа до денес не е ниту целосно регистрирано, ниту систематизирано. Во литературата како најважни негови дела се споменуваат:

– Книга во која со Божја волја целиот тек на црковните чинови ги составил, мајсторот, господин Јован Кукузел. Во оваа книга се поместени црковни песни од вечерната до крајот на литургијата.

– Псалтикиска уметност и псалтикиски знаци со цела хирономија и композиција, составил Јован Кукузел.

Покрај овие главни дела се споменуваат:

– Анагратизми за цела година од уметникот Јован Кукузел.

– Кратки и бавни аниксантарии и др.

¹⁴ Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 1897; Jean Baptiste Thibaut, *Etude de musique byzantine, La notation de St. Jean Damascén auttagiopolite*, III, 1898, *Etude de musique byzantine, La notation de Koukouzélés*, VI, 1901; E. Wellesz, *Byzantinische Musik*, Breslau 1927; Tillyard H. I. W. *Handbook of the middle byzantine musical notation*, MMB, s. Subs. V. I. f. I. Copenhagen 1935; П. Динев, *Духовни музикални творби на св. Јован Кукузел*, Св. Синод на Българската църква, София 1938; Л. Брашованова, *Прочувания върху живота и дейноста на Јован Кукузел*, Изв. на Института за музика при БАН, кн. IV, 1959.

Негови попознати музички творби се: Придворна херувимска песна, Свише пророци, Владику и свјашченоначалника нашего, Полилеј на Бугарката и др. Од делата кои имаат дидактичко-теоретско значење се издвојува: Големото исо на пападикиското пеење.

Денес постои една голема збрка околу дешифрирањето и околу толкувањето на делото на Јован Кукузел. Главно сите автори што го иследуваат животот и делото на Јован Кукузел, со исклучок на Крумбахер, се согласуваат дека тој живеел најдоцна до почетокот на XV в.; што не е спорно заради постоење на дела од овој период потпишани со неговото име. А позната и општоприфатена е тезата дека до почетокот на XV век византиските тонални основи се базирале врз дијатониката. Но, кога се дешифрира творештвото на Јован Кукузел честопати се тргнува од теоријата за доцновизантиската нотација наречена „кукузелова“, која е во употреба во периодот од XV–XIX век, кога византиската музика е под силно влијание на Исток. Самото име на нотацијата ништо не пречело, т.е. не би било нелогично, доколку тоа се сфати изолирано од творештвото и од делото на Кукузел. Во спротивен случај се доаѓа до низа нелогичности во толкувањето на делото на Јован Кукузел. Од овие причини Тилијард предлага да не се употребува терминот „кукузелова нотација“ туку само доцновизантиска нотација.¹⁵ Проблемот околу толкувањето на делото на Јован Кукузел се усложнил и поради тоа што неговите дела се преведени во почетокот на XIX век на модерната, „хризантова“ нотација која теоретски дефинитивно ги устоличува источните влијанија во православната црковна музика.¹⁶ Ваквата заблуда при дешифрирањето на творештвото на Јован Кукузел придонела за негова слаба употреба во македонската црковно-музичка практика, каде што се чувствува одбојност кон извештачениот манир на воневропскиот музички мелос т.е. мелосот кој станал актуелен кај нас по пропаѓањето на Византиското царство.¹⁷ Затоа наша должност во иднина ќе биде да се ослободиме од овие грешки направени при дешифрирањето на творештвото на Јован Кукузел со што него ќе го доближиме до македонскиот национален пејачки стил.

Од ваквите заблуди секако произлегуваат констатациите дека Кукузел примил многу ориентални, особено арабски елементи, кои силно ги припоил кон јужнословенските музички извори,¹⁸ или дека музиката на Кукузел се стреми кон китеност, расцветаност, чиј карактер се остварува преку хроматската орнаментација, која се развива под источно влијание.¹⁹ Исто така од овие причини најпознатите музички византолози сметаат дека Кукузел во своите дела внел редица „невизантиски елементи“, што често ги нарекуваат и „варваризми“.

На Кукузел, исто така, му се припишува создавањето на таканаречениот стил на пеење „пападикиски“ кој се разликува од Дамаскиновиот според своите размери во употребата на мелизмите. Имено, овој стил на пеење се разликува од Дамаскиновиот најмногу поради тоа што тој се одвојува од битието на европскиот музички мелос.

Моите искази јасно укажуваат на фактот дека животот и делото на Јован Кукузел, и покрај обемните истражувања, не се ниту приближно одгатнати. Оваа тема ќе треба уште долго да биде предмет на иследување на светската музикологија за да може да се дојде до научни резултати повеќе доближени до вистината.

¹⁵ Tillyard, Handbook... ibid.

¹⁶ Калистрат Зографски ги превел делата на Кукузел од доцновизантиска на хризантова нотација а Петар Динев од хризантова на западноевропска и како такви тие се рашириле во практиката.

¹⁷ Сотир Голабовски, Архаични остатоци во сегашната црковно-музичка практика во Струшкиот крај, Македонска музика бр. 1, Скопје 1977, стр. 55–59.

¹⁸ Vilko Ukmar, Zgodovina glasbe, Ljubljana, 1948, str. 59.

¹⁹ Tillyard, Handbook..., ibid.

Јован Кукузел, фрагмент од ракописот, Лавра Л-165, стр. 197

25893

№ 1556/69

ВѢСТОЧНО ЦЕРКОВНО ПЪТНИС
ЦВѢТОСОБРАНІЕ

ВЪ Г. ЧАСТИ

- а. ч. Коспиріенск.
в. ч. Кенірна ѿ ѿтрона.
г. ч. Антхрѣа.

Оуркди ѿ ѿ змграфскытк Църковни Пѣнциѡ

ЧАСТЬ III-а

ЛИТУРГІЯ

ИЗДАВЪ

Книжарницата

на

К. Г. СВАМЯРДЖИВЕТЪ и С^н

Въ Сѡзѡна

1905 г.д.

Антифѳонъ Къ Дѣвѣ

Спа си ны Сы ни Ко жій пос кри сѣ ѡ ѡи нхъ мир тнхъ
 по ю цы ѡ ти ѡ ли ас ѡ і а
 Сла ва От цѣ и Сы нѣ и Слѡ то мѣ Дѣ сѣ хѣ
 И ны нѣк и при сно и ко нѣ і си нѣ нѣхъ
 а ашь
 Е ди но ро дѣ ный Сы ни и Слѡ ки Ко жій
 изъ смир тнхъ и Изъ во ли пый спа си ні ѡ на ши
 го ра ди ко плѡ ти ти сѡ ѡ Слѡ ты ѡ Бо го ро
 о ди цы и при сно дѣ емъ Ма рі и и при
 ло жно учи ло нѣ чи пый сѡ рас ный сѡ жи Хри сти Бо
 же смир ті ю смирть по пра пый Слѡ днхъ Слѡ ты ѡ Тре
 и цы спрѡ сла вѡ і мый От цѣ и Слѡ то мѣ Дѣ сѣ хѣ
 спа си ни и хъ на а лекъ

